

УДК 346.1

Станіслав Батрин,

аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ЯК САМОСТІЙНА ГАЛУЗЬ ПРАВА: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

В даній статті здійснюється аналіз ситуації, яка склалася у сфері правового регулювання господарських відносин. Особлива увага приділяється дослідженню правової природи господарських відносин у світлі існуючих суперечностей між цивільною та господарською кодифікаціями. В публікації також розглядається проблематика взаємопроникнення публічних та приватних начал у вищезгаданій сфері. Головною метою дослідження є наукове обґрунтування галузі господарського права як самостійної галузі у межах національної системи права.

Ключові слова: господарське право, правове регулювання, правовідносини, правова система

Останніми роками дискусія про галузеву належність відносин, що виникають у сфері господарювання, відновилася та набула новітніх проявів. Це пов'язано з якісним розвитком економічної сфери, що призводить до появи нових відносин, які потребують нагального правового регламентування (до прикладу, корпоративні відносини). Водночас існуючі — зазнають істотних змін, а подекуди і переходять у невизначені правові стани. В цьому сенсі правники стикаються з черговими викликами, на які необхідно давати обґрунтовані та стратегічні відповіді, що могли б закласти підвалини становлення в Україні таких ґрунтовних підходів, що відповідали б динаміці суспільних відносин та одночасно володіли гнучкістю до сприйняття економічних та соціальних реалій.

У контексті динамічного розвитку господарських відносин виникає ряд питань, які не можна розглядати у рамках протистояння окремих правових шкіл господарників та цивілістів, чи зводити до обмеженого у зародку аналізу співвідношення ст. 1 Цивільного кодексу України (ЦК) та ст. 1 Господарського кодексу України (ГК). Адже кінцеве завдання насправді полягає не у тому, щоб скасувати ГК чи домогтися поетапного вихолощення сутності господарського права — сьогодні на науковому рівні необхідно забезпечити якість регулювання відносин, які становлять основу розвитку країни. В протилежному разі наука стикається з проблемою заперечення природного розвитку речей, упорядкованого ще з часів появи права як такого. Проте важко заперечувати доведену істину про

те, що право є регулятором суспільних відносин, відтак воно у своїй природі обумовлене потребами людини, суспільства, видозмінюється відповідно до потреб людства. Це вказує на об'єктивну обумовленість належного правового регулювання у тій чи іншій сфері, в тому числі й у сфері господарювання, робить його залежним від середовища [1].

У силу цих обставин та у зв'язку з практичною неможливістю не можна використати майнові відносини з сімейного, земельного, екологічного та ін. галузей і штучно підвести їх під предмет регулювання цивільного права чи кодифікувати у єдиному Цивільному кодексі (хоча і сімейне право, до прикладу, цивілістами суперечливо розглядається як підгалузь цивільного права [2]). Окрім того, перерахованим галузям неодмінно притаманна своя специфіка, а господарському праву, окрім того, притаманна і єдина стержнева основа — відносини у сфері організації та здійснення господарської діяльності [3]. Але найважливіше — усвідомлювати мету і, разом з цим, не порушувати основні постулати, згідно з якими не закон визначає право, а навпаки, — тому і науковий обґрунтування маємо викладати на основі права. Аналіз законодавства у цьому значенні виконує надзвичайно важливу, але допоміжну роль.

На думку О. Іоффе, система норм, що регулюють один і той самий вид суспільних відносин, де б вони не виникали, є галуззю права [4]. Розглядаючи питання про самостійність галузі права, слід підкреслити, що остання є невідомою складовою частиною (структурним елементом) систе-

ми права [5] і у зв'язку з цим виконує основну функцію права та регулює суспільні відносини [6] в умовно відокремленому сегменті взаємин. У зв'язку з цим у літературі слушно наголошується тільки на відносній самостійності галузі права [7]. Системі права властиві ознаки, що в подальшому знаходять відображення у взаємодії галузей, інститутів та норм. Дослідниками теорії держави та права вказуються наступні з них: єдність та узгодженість її складових, розподіл на взаємопов'язані галузі та інститути, об'єктивність побудови, ієрархічність, несуперечність [8].

У чистому вигляді та поза зв'язком з іншими елементами системи права галузь перебувати не може. Р. Халфіна зазначає, що вбачається неправомірною спроба перетворити галузі на замкнені, ізольовані, самокеровані системи, оскільки таке суперечить об'єктивній необхідності постійного розширення міжгалузевих зв'язків, що є процесом обумовленим. Не можна не погодитися і з тим, що замкнена галузь не показує усіх якостей і функцій, які виявляються у єдиній правовій системі у взаємозалежності [9]. Таким чином, *ізольоване існування окремої галузі не тільки перешкоджає розвитку суспільства, а й заперечує діалектичні закони природи розвитку речей.*

У вигляді ідеї про відносну відокремленість отримує продовження теорія поділу права на два блоки: приватне та публічне, яка вперше була обґрунтована давньоримським юристом Ульпіаном. Проте такий поділ є умовним, між явищами існує тісний та сталий зв'язок [10]. Виходячи з цього, О. Скакун підтримує позицію радянських дослідників та вважає за доцільне ділити галузі на ті, у яких переважають начала публічного права, і ті, у яких превалюють начала приватного права [11]. Зі свого боку, А. Шульга справедливо підбиває підсумок в окресленій дискусії (до якого приєднуємося) зазначаючи, що у «чистому» вигляді приватноправових і публічно-правових галузей не існує. Наявність елементів публіцизації приватного права пов'язана з наявністю приватноправового елемента у публічному праві, тобто централізоване регулювання певною мірою застосовується і в приватному праві, тоді як прояви децентралізованого регулювання притаманні й приватному праву [12]. Така позиція викладена і в енциклопедичній літературі [13].

З вищенаведеного у підсумку випливає, що поділ системи права на галузі: є обумовленим; має об'єктивний характер; здійснюється з метою досягнення зручності у науковому дослідженні; дозволяє розгля-

дати окремі групи суспільних відносин умовно ізольовано з метою визначення сутнісних характеристик таких відносин; водночас із цим синтезує отримані результати з усіма іншими елементами системи права. Підтримуючи думку Д. Керімова, кожна з галузей останньої, природно, є *відносно самостійною* [14].

Здійснюючи класифікацію галузей права, С. Алексєєв вирізняє з їх числа профілюючі (первинні, фундаментальні), спеціальні та комплексні утворення. До перших дослідник відносить державне, адміністративне, цивільне право, оскільки такі галузі концентрують головні і вихідні юридичні режими, первинні юридичні засоби і тому формують юридичне ядро, юридичну основу змісту всіх галузей права. Спеціальними, на його думку, є ті галузі, юридичні режими яких базуються на режимах профілюючих галузей. При цьому вказується, що слід пам'ятати про те, що за своєю значущістю у житті суспільства вони відіграють не менш важливу роль. Такі галузі можуть спиратися на режим централізованого (фінансове право) чи децентралізованого типу (сімейне право). При цьому вони не просто їх відтворюють, йдеться про те, що спеціальні галузі, начебто, створюють свій особливий юридичний режим, який знаходить вираження у особливому методі регулювання, а найважливіше — в особливому статусі суб'єктів. У свою чергу, для комплексних галузей (господарське право) характерною є «повторність» участі у регулюванні. Тут має місце подвоєння структури [15], комплексним галузям притаманне об'єднання профілюючих та спеціальних галузей [16].

Проте міркування про можливість визнання комплексних галузей права не було масового поширення серед радянських науковців. Як убачається, сама ідея комплексних галузей була висунута на тому рівні розробки системи права, коли тільки почало утверджуватися положення про її об'єктивність, а першопочаткові варіанти розглядуваної ідеї або наводили на думку про можливість довільного конструювання галузей по будь-якому самостійному предмету, або ж зводились до визнання можливості вільного компонування правового матеріалу на початку простої систематики [17]. Окрім того, *достеменно незрозуміло, що можна вважати комплексним та чи відповідає цей термін вимогам правової науки.* Той самий С. Алексєєв, до прикладу, у інших своїх працях використовує характеристику комплексності як тотожну системності [18], розкриваючи взаємозв'язок громадянина та держави [19]. Якщо

комплексність розглядати як змішаність, поєднання, інтеграцію, системність, то в кінцевому результаті ми повинні дійти висновку про комплексність усіх галузей системи права, оскільки (як вказувалося вище) «чистих» галузей не існує. Тому, наголошуючи на відносній самостійності галузі права, на нашу думку, ми вже констатуємо певну комплексність галузі. У такому разі йдеться про підміну термінології. Вважаємо, що така теорія якщо і має перспективи розвитку, то повинна ґрунтуватися у своїй основі на трьох позиціях: 1) можливості існування цілком ізольованих груп відносин; 2) обґрунтованості «чистих» галузей права; 3) обґрунтуванні, так би мовити, галузей без ядра. Та чи такий стан речей є імовірним?

Розглядати господарське право як комплексну галузь права (цю ідею з числа радянських дослідників також обґрунтовує Ю. Толстой [20]) — означає зводити господарське право до набору різномірних відносин (оскільки предмет, начебто, не володіє однорідністю) хаотичного поєднання, які не мають вихідного юридичного ядра, не систематизовані, не становлять цілісності та єдності та розривають сталі галузеві зв'язки у системі права. Але ж це не відповідає дійсності. За таких умов потрібно було б задатися питанням: яку роль відіграє комплексна галузь господарського права і навіщо потрібне її обстоювання як специфічної частини системи права? Таким чином, комплексних галузей права, у цьому розумінні, не існує. Якщо характеризувати комплексність у контексті групування відносин без ядра, тоді ми взагалі суперечимо логіці, оскільки, групуючи відносини, ми вже здійснюємо це за певними родовими чи видовими ознаками, визначаємо критерій [21]. Групуючи відносини ми, безперечно, групуємо їх за якимось ядром. Тому ми не можемо погодитися з висновком С. Алексєєва про те, що існують галузі, які утворюють свій власний юридичний режим (профілюючи та спеціальні галузі) та комплексна галузь (яка, судячи з усього, його не утворює, а повторно використовує чужий інструментарій). Вважаємо, що галузь або існує як відносно самостійна (при цьому на теоретичному рівні можна здійснювати поділ на фундаментальні та спеціальні), або її, у юридичному сенсі, немає в цілому.

У вирішенні питання про галузеву належність господарських відносин сучасники господарського права посідають різні позиції, подекуди не даючи відповіді на це запитання та характеризуючи господарське право як систему правових норм. Про-

відні цивілісти вважають, що господарське право не є самостійною галуззю права. Так, Я. Шевченко розглядає останнє як поєднання цивільно-правових та адміністративних норм і підкреслює пріоритет цивільно-правового регулювання майнових відносин [22]. І. Спасибо-Фатеева взагалі називає господарське право «течією» цивільного права [23] (але ж тоді потрібно обґрунтовувати, що таке «течія», чи йдеться про підгалузь цивільного права чи про інститут). У підручниках з цивільного права помітна тенденція взагалі не згадувати про господарське право [24].

Серед «господарників» сьогодні розглядаються дві позиції: про самостійність та про комплексність господарського права.

Прихильники останньої аргументації вважають, що господарське право базується на нормах цивільного права щодо правоздатності фізичних і юридичних осіб, цивільно-правових угод і конкретизує їх, а також містить у собі норми адміністративного, фінансового, трудового права, які регулюють господарську діяльність [25]. Але ж, на наше переконання, теза про те, що господарське право базується на певних нормах цивільного права не може скасовувати його самостійності, адже *господарське право (подібно до діалектичної концепції) на певному етапі формує власний, відносно відокремлений, якісно однорідний базис, ядром якого є господарські відносини*. І на додаток, ще С. Алексєєв підкреслював, що коли йдеться про ядро, перш за все слід звертати увагу на суб'єктний склад новоутворених відносин, що набуває особливої ваги у дискусійному питанні. Господарське право, незважаючи на те, що у певному розумінні базується на цивільному, давно еволюціонувало на вищій та новий щабель розвитку, тобто вийшло за умовні межі цивільного права (при цьому — не безпосередньо з цивільного права) і деякою мірою користується інструментарієм останнього.

Іноді в науковій літературі вказується, що господарське право є комплексною галуззю з точки зору законодавства (слід розуміти: комплексна галузь законодавства). При цьому, як вважають автори, в господарському праві об'єднуються також ті норми адміністративного, фінансового й інших галузей права, які регулюють господарську діяльність підприємств та інших господарських суб'єктів [26]. У цьому сенсі ми також не можемо погодитися з авторами, оскільки в межах цієї статті нами вже піддано критиці думку про теоретичну можливість звичайного об'єднання (групування) норм. *Групування завжди відбу-*

вається за певними ознаками, на підставі суспільно обумовлених критеріїв і передбачає становлення ядра певної галузі. Більше того, визнання комплексності господарського права підриває тезу про наявність у останнього власного предмета правового регулювання.

За таких умов твердження про самостійність галузі господарського права виглядає найпереконливішим. Виокремлення господарського права у відносно відособлену групу можна охарактеризувати з трьох основних точок зору (щодо появи): а) виникає як право керівництва, управління економікою; б) виникає на основі торгового права; в) виникає як стратегічне поєднання відносин з керівництва економікою (вертикальний критерій) та відносин саморегулювання підприємницької активності (горизонтальний критерій), іншими словами — на стику публічного та приватного права.

Що також важливо, невірно пов'язувати становлення господарського права як окремої галузі права тільки з історичним минулим, частиною якого є Україна. Адже значно раніше господарське право посідало стійкі позиції у Європі. Польські дослідники Я. Куфель і В. Сіуда пов'язують виникнення капіталістичного господарського (економічного) права з формуванням торгового права. На їх думку, до кінця XVI ст. господарську діяльність регулювали норми цивільного права. У XVII ст., у зв'язку зі швидким розвитком торгівлі, починає формуватися якісно нова група правових норм, що регулює господарський оборот [27]. Але розвиток торгових зв'язків, по суті, не може існувати у відриві від суспільного життя, від

життя колективного, від держави. Таким чином, на зіткненні публічного і приватного права у Німеччині виникає концепція господарського (економічного) права (Хейман, Гедман, Клаузінг), яка посідає одне з провідних місць. Це пояснюється тим, що в «соціально-ринковому господарстві» держава позиціонується як «третій партнер», поряд з підприємцями і споживачами. Основна ідея німецької доктрини господарського права полягала, таким чином, у необхідності взаємопроникнення, «зістиковки» приватного та публічного права, відмови від традиційної дихотомії приватного та публічного права [28].

Таким чином, господарське право має багатовікову традицію та характеризується унікальністю у підходах до правового регулювання та специфікою господарських відносин. Такі ознаки, на думку І. Красько, дозволяють говорити про необхідність їх самостійного правового регулювання [29].

У підсумку дослідження можна із впевненістю стверджувати про: умовність поділу права на приватне та публічне, поширення тенденцій відходу від дихотомії публічного та приватного; практичну неможливість існування «замкнених» (ізолювних) галузей права; відсутність комплексних галузей у межах системи права України; відносну самостійність кожної з галузей права; наукову обґрунтованість та прагматичну доцільність збереження за господарським правом статусу самостійної галузі права, його подальший розвиток та гармонізацію тих суспільних відносин, що входять до предмета його регулювання.

ПРИМІТКИ

1. Алексеев С. С. Структура советского права / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 6.
2. Гражданское право : учеб. : 3-е изд., перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект, 1998. — С. 16.
3. Гайворонський В. М. Предмет і суб'єкти господарського права: конспект лекцій / В. М. Гайворонський. — Х. : Укр. держ. юрид. акад., 1994. — С. 3—4.
4. Иоффе О. С. Право и хозяйственная деятельность социалистических организаций / О. С. Иоффе ; отв. ред. И. Н. Петров. — М. : Юрид. лит., 1979. — С. 14.
5. Погребной И. М. Теория права : учеб. пособ. : 3-е изд., испр. и доп. / И. М. Погребной. — Х. : Основа, 2003. — С. 64—65.
6. Кашанина Т. В. Основы российского права : учеб. для вузов. : 2-е изд., изм. и доп. / Т. В. Кашанина, А. В. Кашанин. — М. : НОРМА—ИНФРА-М, 2001. — С. 68.
7. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. — Х. : Консум, 2001. — С. 241—242.
8. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрайт, 2000. — С. 231.
9. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. — М. : Юрид. лит., 1974. — С. 179—181.
10. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев [и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — С. 194.

11. Скакун О. Ф. Зазнач. праця. — С. 244—245.
12. Шульга А. М. Теория государства и права : пособие для подготовки к гос. (выпускному) экзамену / А. М. Шульга. — Х., 2000. — С. 57—58.
13. Популярный юридический энциклопедический словарь / редкол. : О. Е. Кутафин, Н. Л. Туманова, И. В. Шмаров [и др.]. — М. : Большая Российская энциклопедия, РИПОЛ КЛАССИК, 2002. — С. 777.
14. Керимов Д. А. Проблемы общей теории государства и права / Д. А. Керимов. — М., 2000. — С. 155.
15. Проблемы теории государства и права : учеб. / под ред. С. С. Алексеева. — М. : Юрид. лит., 1987. — С. 212—213.
16. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА—ИНФРА-М, 1998. — С. 53—54.
17. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — С. 257.
18. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. — Свердловск, 1973. — Т. 2. — С. 183.
19. Алексеев С. С. Теория государства и права : учеб. для вузов / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА-ИНФРА, 2000. — С. 106—107.
20. Булгакова І. В. Господарське право України : навч. посіб. / І. В. Булгакова. — К. : Прецедент, 2006. — С. 17.
21. Гражданское право : учеб. / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. — М. : Юристь, 1997. — Часть первая. — С. 24—25.
22. Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні / Я. М. Шевченко, Ю. Л. Бошицький, А. Ю. Бабаскін [та ін.]. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. — С. 5.
23. Спасибо-Фатеева И. Последняя попытка расшифровать «код да Винчи», т. е. Хозяйственный кодекс Украины / И. Спасибо-Фатеева // Хозяйственное право: с эмоциями и без : монография / Б. Г. Розовский. — Луганск : Элтон-2, 2008. — С. 184.
24. Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерст [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 1999.
25. Господарське право : навч. посіб. / Л. А. Жук, І. Л. Жук, О. М. Неживець. — К. : Кондор, 2003. — С. 4.
26. Пилипенко А. Я. Основи господарського права України : навч. посіб. / А. Я. Пилипенко. — 2-е вид., допов. — К. : МАУП, 1996. — С. 17.
27. Чувпило О. О. Господарське право зарубіжних країн : навч. посіб. / О. О. Чувпило. — К. : НМК ВО, 1992. — С. 6—7.
28. Знаменский Г. Л. Хозяйственное законодательство Украины: формирование и перспективы развития / Г. Л. Знаменский. — К. : Наукова думка, 1996. — С. 20.
29. Красько И. Е. Понятие и признаки хозяйственных отношений в СССР : тексты лекций / И. Е. Красько. — Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1974. — С. 3—4.

Батрин Станислав. Хозяйственное право как самостоятельная отрасль права: к постановке вопроса.

В данной статье проводится анализ ситуации, которая сложилась в сфере правового регулирования хозяйственных отношений. Особое внимание уделяется вопросу о правовой природе хозяйственных отношений в свете существующих противоречий между гражданской и хозяйственной кодификациями. В публикации также рассматривается проблематика взаимопроникновения публичных и частных начал в вышеупомянутой сфере. Главной целью исследования является научное обоснование отрасли хозяйственного права как самостоятельной отрасли в рамках национальной системы права.

Ключевые слова: хозяйственное право, правовое регулирование, правовые отношения, правовая система.

Batryn Stanislav. To the question about economy law as an independent branch of law.

The present article concentrates on analyzing the existing situation in a sphere of legal regulation of economic (industrial) relations. Consideration is given to the issue of the legal nature of economic relations in the light of current contradictions between civil and economic codification. Paper deals with the issue of penetration of public and private origins in the aforementioned sphere. The main purpose of research is to provide a scientific ground to determine the field of economic law as independent field of national law system.

Key words: economy law, legal regulation, legal relations, law system.